

Socialistische cultuur en burgerlijke beschaving

1899-1914

*'Behalve brood voor elk is ook ons doel:
Beschaving en verfijning van 't gevoel!
Door kennis en verlichting te verbreiden
Zijn wij op weg de wereld te bevrijden
Van onrecht, want een volk, dat mensch'lijk denkt,
Verdraagt niet meer dat men zijn rechten krenkt.'*⁶⁶⁵

Men kan moeilijk volhouden dat de vrij-socialistische beweging in Vlissingen tussen 1900 en 1914 een sterk ontwikkeld organisatieleven kende. Desondanks gold Vlissingen als een van de bastions van het vrije socialisme. Een zwak organisatieleven en toch veel invloed het lijkt paradoxaal. Nog paradoxaler is het wellicht te spreken van een bloeiperiode in het vrij-socialistisch cultuurleven in de stad. De vrije socialistten hadden een toneelvereniging die een zeer hoog niveau bereikte, ze richtten zangverenigingen op en zelfs hadden ze een tijdlang een eigen muziekkorps. Ze wisten grote delen van de arbeidersklasse te bereiken en overvleugelden het sociaal-democratisch cultuurleven. Voor de sociaal-democraten was de burgerlijke cultuur belangrijker dan voor de vrije socialistten en via hun activiteiten werden ook bepaalde burgerlijke beschavingnormen in de arbeidersklasse overgebracht. Daarmee vallen de sociaal-democraten in een disciplineringsbeweging die van confessionele zijde met een zekere ijver gestalte kreeg.

a. vrij-socialistisch toneel en vrij-socialistische muziek

Na het verdwijnen van 'Multatuli' speelden bij de socialistten slechts gelegenhedsgroepjes op de meivieringen een toneelstuk. Op jaarvergaderingen van andere arbeidersverenigingen werden wel toneelstukjes opgevoerd (voor de werkliedenvereniging 'De Schelde' bijvoorbeeld door 'Oefening baart Kunst'), maar toneelverenigingen die openbare uitvoeringen gaven ('Thalia' en 'Momus') hadden een kort leven. Ook buiten de arbeiderskring was het culturele leven in Vlissingen trouwens niet bruisend. Anders dan in Middelburg was de gezeten burgerij daar te klein en te weinig ontwikkeld voor.⁶⁶⁶

Op vier maart 1899 werd het gerenoveerde lokaal 'Admiraal de Ruijter' heropend. Het had een nieuw toneel met een doek waarop stond: 'Kunst veredelt het volk'. Aan weerszijden stonden bustes van Mozart en Molière. Een nieuwe toneelvereniging, kort tevoren in het lokaal opgericht, presenteerde zich aan het publiek met een drama en de klucht 'Weg met de Emancipatie, of zonder vrouwen is geen leven'. 'Uit het Volk - Voor het Volk' (UhV-VhV) heette ze. De regie voerde de jonge timmerman, J. Joosse, ons inmiddels welbekend. Socialist waren

Joosse en
was al ou
ming geb
voor het
de vrij-so
socialiste
met een
en zijn z
Jan Post
eniging.
hij via U
hij soms
onvoorbr

Langz
ge kon l
toneelvo
verenigi
bloedwe
Beide st
moet ee
bedoeld
sme. M
die er v
soldaten
voor de
pagand
Na d
bel ha
uivoe
werd d
van E
Mogel
geval v
duidel
wonder
ach v
niet e
De
sociali
niet v
in 1917
St. C
in m
alle
niet

Joosse en de zijnen (nog) niet, althans zij presenteerden zich niet zo. De klucht was al oud en kan moeilijk met het streven van de socialisten in overeenstemming gebracht worden. Op de meiviering van 1900 trad de vereniging echter voor het eerst op een socialistenbijeenkomst op. Vanaf dat moment was zij met de vrij-socialistische beweging verbonden. Elke meiviering luisterde ze op. Vrije socialisten, of hun geestverwanten, waren lid van de vereniging. In 1908 deden met een opvoering mee: Janus Marinissen en zijn dochter, Levien van Oorschot en zijn zuster (in later jaren deden ook zijn vrouw en broers mee), Koo Joosse, Jan Post en Bart Legemate. Van Oorschot werd de belangrijkste figuur in de vereniging. Hij regisseerde veel stukken. Meer nog dan via de vakbeweging kwam hij via UhV-VhV naar voren. Hier leerde hij in het openbaar te spreken, doordat hij soms stukken uitlegde. In 1912 was hij zo gewend te spreken, dat hij geheel onvoorbereid een meirede kon houden.⁶⁶⁷

Langzamerhand kreeg de vereniging het idee dat ze ook zelfstandig een bijdrage kon leveren aan de propaganda. In 1903 begon ze buiten de meivieringen om toneelvoorstellingen te geven. De aanleiding vormden de spoorwegstakingen. De vereniging kende twee stukken die goed van pas kwamen: 'Het slachtoffer der bloedwet' van K. Schilder en 'Het Arbeidersevangelië' van P.H. van der Wal. Beide stukken werden op 1 maart opgevoerd. Met name het stuk van Schilder moet een antimilitaristische inhoud gehad hebben, terwijl Van der Wal een goed bedoelde maar stijve poging deed de toeschouwers over te halen naar het socialisme. Militairen hadden gratis toegang, doch slechts weinigen zaten in de zaal en die er waren, zaten verstopt achter de coulissen. De militaire autoriteit had de soldaten verboden de voorstelling te bezoeken, twee patrouilles hielden de wacht voor de zaal. Gelukkig zat deze stampvol met andere bezoekers, zodat flink propaganda gemaakt werd *'tegen het monster militarisme'*.⁶⁶⁸

Na de spoorwegstakingen trof de weigering zalen te verhuren UhV-VhV dubbel hard, omdat het lokaaltje boven in 'De Broederband' ongeschikt was voor uitvoeringen. In 1904 werden de activiteiten gestaakt. Wat in kas was (f. 8,75) werd door Joosse overgemaakt naar 'De Eendracht', de instelling van Frederik van Eeden en A.M. Reens die slachtoffers van de spoorwegstakingen steunde. Mogelijk hadden nog andere zaken de vereniging doen uiteenvallen. In ieder geval werd ze op 28 oktober 1904 heropgericht met 14 'werkende' leden en een duidelijke doelstelling: de propaganda voor het vrije socialisme moest verbeterd worden. De vereniging bereikte al gauw zo'n niveau dat in 1908 zelfs de *Vlissingse Courant*, die tot dan toe over de uitvoeringen gezweegen had, zowel spel, als regie en decor loofde.⁶⁶⁹

Begonnen werd met kluchten van Foeke Kamstra, die bedoeld waren om de socialisten na 1903 weer moed te geven: 'Wie niet werkt zal niet eten' en 'De sosejalen komen', nog jaren later een populair stuk. Al vlug speelde UhV-VhV het grotere repertoire te beginnen met 'Naar 't Huis' van de sociaal-democraat W. Inte Onsmann en 'Offers', het bekende antimilitaristische drama van ds N.J.C. Schermerhorn, een leidende figuur in de IAMV. De vereniging speelde toen wat ze maar geschikt vond. Daartoe behoorden grote stukken als van Heijermans 'Allerzielen', 'Het Zevende Gebod' en 'Op Hoop van Zegen'. Staat 9.1 geeft een indruk van het repertoire van UhV-VhV met de datum van de eerste opvoering.⁶⁷⁰

Staat 9.1. Toneelstukken gespeeld door UhV-VhV, 1899 - 1914

auteur	titel	datum
onbekend	John Alman	3/4/1899
Stempel, A.A. v.d.	Weg met de emancipatie, of zonder vrouwen is geen leven.	3/4/1899
Ruijter, Wilh. J. de	De Vergelding	5/1/1900
Schilder, K.	Het slachtoffer der Bloedwet	1/3/1903
Wal, P.H. v.d.	Het Arbeidersevangelië	1/3/1903
Onsman, W. Inte	Vergulde Leugens	12/3/1905
Kamstra, F.	De sosejalen komen	12/3/1905
Onsman, W. Inte	Naar 't Huis	1/5/1905
Kamstra, F.	Wie niet werkt zal niet eten	1/5/1905
Schermerhorn, N.J.C.	Offers	22/10/1905
K. Schilder	De sociale strijd	28/1/1906
Zinderen Bakker, R. van	Een soldaat in huis	1/5/1906
Nouhuys, W.G. ten	Het Goudvischje	28/10/1906
Schermerhorn, N.J.C.	Offers	24/11/1906
Onsman, W. Inte	Vader's jaardag	24/11/1906
Timmermans, P.F.	Doleeren	23/12/1906
Onsman, W. Inte	'n Uitgeknepen citroen	1/5/1907
Preczang, E./ W. Inte Onsman	Getrapten [Im Hinternhause]	17/11/1907
Bruijlands Jzn., Jan	Een Herder	19/1/1908
Onsman, W. Inte	'n Recept	11/1/1908
Waasdijk, A. van	Kleine mensen	4/4/1908
Geerke, A.P. (bew.)	Selim de Negerslaaf	18/4/1908
Noller, H.	De hoogste plicht	1/5/1908
Onsman, W. Inte	De barmhartige Samaritaan	1/5/1911
Rijnders, G.	Het achtste gebod	12/11/1911
Vlamingh, J. de	De ijzeren vuist	12/11/1911
Heijermans, H.	Allerzielen	26/12/1911
Heijermans, H.	Het zevende gebod	3/11/1912
Heijermans, H.	Op hoop van zegen	15/12/1912
Onsman, W. Inte	De heilige dienst	1/5/1913
P., H.	Het vijfde gebod	26/10/1913

De staat vermeldt niet het aantal malen dat de stukken werden opgevoerd. Daarvoor ontbreken de gegevens. Duidelijk is dat UhV-VhV niet slechts eenvoudige toneelstukjes speelde. Het was de beste toneelvereniging die Vlissingen voor de oorlog kende. Ze speelde soms zelfs in Middelburg. Daar hadden de vrije socialisten ook een tijdje een toneelvereniging, maar die kon niet in de schaduw staan van UhV-VhV. In het algemeen was het arbeiderstoneel in Middelburg slechter ontwikkeld. Dat kwam misschien doordat de burgerlijke cultuur in Middelburg levendiger was dan in Vlissingen, zodat de arbeiders in de hoofdstad niet goed durfden. Een andere oorzaak is de grotere verzuiling in Middelburg. Toneeluitvoeringen op zondag vielen in slechte aarde bij christelijke groeperingen en trokken slechts mensen die op een lolletje uit waren. In Vlissingen bestonden die problemen niet. Men speelde wel op zondag en toen de entreprijs van 15 naar 25

cent was gegaan, was men ook lastige jongens kwijt. De *Vlissingsche Courant* loofde bij haar eerste bespreking van een uitvoering door UhV-VhV de onverdeelde aandacht bij het publiek. Meermalen moesten stukken herhaald worden ('Getrapten' van Preczang bijvoorbeeld, 'Offers' en uiteraard 'Op hoop van zegen'). Toneel lokte publiek aan in Vlissingen. Later is wel gezegd dat de toeschouwers vooral kwamen om het bal na afloop van de voorstelling. Ik betwijfel dat, vanwege de opmerkingen van de *Vlissingsche Courant* en het feit dat UhV-VhV voor 'De Oude Vriendschap' altijd tien gulden moest betalen. Andere verenigingen konden gratis van de zaal gebruik maken, maar tijdens avonden van UhV-VhV zette de bar te weinig om. Dat het Vlissingse publiek bestond uit geheelonthouders is echter nauwelijks te geloven.⁶⁷¹

Toch moet vergeleken bij de tijden van 'Multatuli' een verandering zijn opgetreden. De stukken die gespeeld werden waren niet makkelijker (maar wel veel beter geschreven) dan de stukken die 'Multatuli' opvoerde. Nu kwam het publiek echter in groten getale op! UhV-VhV speelde soms voor meer dan 600 mensen (herhalingen samengenomen). Waren dat allemaal vrije socialisten? In ieder geval liet dit publiek zich niet afschrikken ook al stonden anarchisten en godloochenars op de planken die hun overtuiging niet onder stoelen of banken staken. UhV-VhV speelde zo realistisch mogelijk stukken, welke nauw aansloten bij het denken van de leden. De stukken verwoordden kritiek op het kapitalisme in het algemeen, op de directeuren in het bijzonder, op afwezigheid van sociale voorzieningen (met name in stukken van Onsman), op de ideeën van de bourgeoisie, op klassejustitie en vooral op de kerk. Daartegenover werd de solidariteit van de arbeiders gesteld, het belang van het eigen initiatief (directe actie) en bovenal: van het onafhankelijk denken. In feite probeerde UhV-VhV tegenover de burgerlijke cultuur een heel eigen, socialistische arbeiderscultuur te stellen doorrokken van andere normen.

Het aantal socialistische stukken groeide, maar te weinig. Aanvankelijk was UhV-VhV aangesloten geweest bij de 'Federatie van toneelverenigingen in Nederland' om aan stukken en kostuums te komen. Na de heroprichting heeft de vereniging tevergeefs gepoogd een vrij-socialistische landelijke federatie te stichten, die niet alleen kostuums goedkoper zou verhuren, maar ook een goede bibliotheek van stukken kon opzetten. Bij de keuze van een toneelstuk was het overigens in eerste instantie niet belangrijk of de auteur socialist was, maar of diens stuk in het vrij-socialistische gedachtengoed paste. Zodoende werden ook 'burgerlijke' stukken gespeeld: de klucht 'Doleeren' zette de antirevolutionairen op 'leerzame' wijze in het zonnetje. 'Het Goudvischje' hield zich vooral bezig met de gevolgen van de geldzucht voor de moraliteit van de bourgeois. 'Kleine Menschen' van Van Waasdijk liet goed zien hoe in kerkeraden en bij regenten van weeshuizen gekonkeld werd en bij 'Selim de Negerslaaf', dat een verre van anti-christelijke inhoud had, merkte *De Toekomst* op: 'Zagen we maar eens werkelijk zooveel verzet onder de blanke fabrieksslaven van de fabriek 'de Schelde', als we nu hebben gezien op het tooneel van de slaven van St. Domingo.' In plaats van te 'verburgerlijken' scherpten de stukken van burgerlijke herkomst doordat ze in een bepaald kader werden geplaatst het socialistisch bewustzijn van de toehoorders juist aan. Vaak werden op avonden van UhV-VhV collectes gehouden voor stakers. Van de kasoverschotten werd geld overgemaakt naar de vrij-sociali-

stische beweging in Vlissingen en Middelburg, in de winter van 1905/06 meer dan 25 gulden. Soms vertelde een van de spelers nog even waarin UhV-VhV verschildte van andere toneelverenigingen.⁶⁷²

Zo'n aanduiding lijkt achteraf overbodig, want in christelijke kring werden de optredens van UhV-VhV afgekeurd. 'De Oude Vriendschap' werd door de Hervormden soms gebruikt als kerkruimte, maar niet zonder verzet van de kerkleden. Voor velen was het lokaal te weinig een gewijde ruimte. Na de brand van de Jacobskerk in 1911 bleek de kracht van dit verzet in de opbrengsten van de collectes voor de diakonie. Op 14 september 1911 was in de Jacobskerk nog fl. 100.97 opgehaald tegen fl. 26.03 in de Nieuwe Kerk. Gemiddeld werd in het jaar daarna in 'De Oude Vriendschap' fl. 33.71 per collecte opgehaald tegen fl. 142.81 in de Nieuwe Kerk. 'De Oude Vriendschap' lag in een minder kapitaalcrachtige buurt dan de Jacobskerk, maar ook dan springen de verschillen in het oog. Met de katholieken kreeg UhV-VhV eind 1911 moeilijkheden, vanwege Heijermans' 'Allerzielen'. Daarin wordt het geloof gerelativeerd en het starre en autoritaire in de katholieke kerk bekritiseerd. Het lukte de afdeling van de 'R.K. Volksbond' niet deze opvoering te doen verbieden, maar de *Vlissingsche Courant* weigerde toch gezien de bezwaren een verslag van de opvoering op te nemen. Het optreden van de Volksbondsafdeling paste overigens in de verscherpte strijd die de katholieken op het morele vlak voerden. In dezelfde tijd werd in het katholieke kerkbericht gewaarschuwd voor de 'vuile' film 'Notre Dame de Paris'.⁶⁷³

De toneelvereniging was de meest succesvolle, maar zeker niet de enige culturele vereniging van de vrije socialisten. In oktober 1900 werd een mannenkoor opgericht. Uit de naam 'Zingen en Strijden' sprak reeds zijn doel: naast de zang de strijd, naast het aangename het nuttige. Voorheen had men wel gebruik gemaakt van de diensten van het sociaal-democratische koor 'De Volksstem' uit Middelburg, maar dat was een noodoplossing. In korte tijd luisterde 'Zingen en Strijden' heel wat vergaderingen op. Het zong niet alleen in Vlissingen, maar ook op manifestaties van vrije socialisten in de hele provincie. De omvang van het koor is onbekend. In ieder geval waren ook hier voormannen als Koo Joosse, C.J. Krug, P. Hubregtse en Frits de Kaart te vinden. Nogal wat leden werkten op 'de Schelde'. Van het repertoire van het koor is ook weinig bekend. 'De Socialistenmarsch' werd gezongen en kennelijk een 'Sta Pal'. We mogen aannemen dat verder in vrij-socialistische kring populaire liederen gezongen werden, zoals 'het Vrijheidslied', 'het Mariannelied', 'Vergeet hen niet'.⁶⁷⁴

'Zingen en Strijden' gaf vanaf 1902 ook eigen uitvoeringen, doch in het najaar van 1903, na de spoorwegstakingen en ruzie met De Lange (het begin van de vete uit 1908) is het koor te gronde gegaan. Eind april 1904 werd het na een toespraak van De Lange weer opgericht. Bij Joosse, Anton Seymour en De Kaart kon men zich opgeven. Janus Marinissen werd secretaris zodra het koor, 25 man sterk, ging oefenen. Al gauw functioneerde het weer als vanouds, ondanks een fikse ruzie met de sociaal-democraten in het najaar over drankmisbruik door de leden. 'Zingen en Zuipen' smaalde *De Baanbreker*. De vereniging maakte zich bijzonder boos over deze 'laster', maar enkele leden moesten toegeven dat ze niet helemaal ongegrond was. In het voorjaar van 1906 ging het koor opnieuw ter ziele. De oorzaak is onduidelijk. Terzelfdertijd werd het vrij-socialistische vrouwenkoor opgeheven. Dit was in mei 1904 door enige vrouwen opgericht en kreeg, 24

leden sterk, de merkwaardige naam 'Apollo'. Het eerste bestuur bestond uit mej. Van Houte (voorz.), de vrouw van Anton Seymour (secr.) en de vrouw van Gerard Wisse (penn.). Een jaar later werden de twee eersten afgewisseld door de vrouw van Jacob Moerland en mevr. Van de Ree. Ook 'Apollo' stelde zich ten doel mee te helpen bij vergaderingen en meetings. Het richtte zich iets meer op de vergaderingen van de IAMV-afdeling, maar gaf ook wel samen met 'Zingen en Strijden' uitvoeringen. Batige saldi werden aan de beweging afgedragen, doch een jaar na oprichting was er al sprake van achteruitgang van het koor.⁶⁷⁵

Terwijl de sociaal-democraten in 1906 een eigen koor oprichtten, spanden de vrije socialisten alle krachten in om een anarchistische tegenhanger in het leven te roepen. Op 27 mei 1906 werd 'Zingen en Strijden' heropgericht als 'De Vrije Zangers', terwijl 'Apollo' herrees als 'Kunst aan het Volk'. Dirigent werd Onno Borgman, een zeer muzikale violist die zich in 1904 als caféhouder ('Concordia' aan de Rommelkade) had gevestigd. Vrije socialist was hij niet erg, hij verdiende met dirigeren zijn brood. Hij verkocht ook eigen oranjeliederen, na de geboorte van prinses Juliana bijvoorbeeld een cantate en een Julianamars. Hoe groot beide zangverenigingen waren en wie erin zaten is niet bekend, maar aangenomen mag worden dat de actieve kern uit de beweging zich als tevoren niet onbetuigd liet. Het vrouwenkoor bleef overigens in de oprichting steken. 'De Vrije Zangers' zijn een aantal malen opgetreden. Bij een drankbestrijdingsmeeting in Middelburg schrapten ze de 'Socialistenmars' van het programma vanwege de christelijke deelnemers. In juli 1907 traden ze voor het laatst op. Voor de meiviering van 1908 werd een nieuw zangkoor van 80 man samengesteld, maar na de dood van Frits de Kaart werd dit ontbonden.⁶⁷⁶

De vrije socialisten beschikten een tijdlang ook over een eigen muziekvereniging. Vanouds speelden werklieden mee in de harmonie 'Ons Genoegen', die hoewel officieel neutraal in praktijk liberaal georiënteerd was. Van 'Ons Genoegen' waren ook socialisten lid, de SDAP-er Willem van Broekhoven bijvoorbeeld, en onder de donateurs bevond zich Lodewijk Mieremet. In 1899 werd echter een meer socialistisch muziekgezelschap opgericht, mogelijk om de meivieringen op te luisteren: 'Oefening na den Arbeid'. Op de meiviering van 1899 trad het korps, elf man sterk, voor het eerst op. De vrij-socialistische bankwerker Gerrit van Zwet was de leidende figuur in het gezelschap. Hij probeerde in 1901 een meer socialistisch repertoire voor het korps te bemachtigen. Aanvankelijk luisterde het heel wat socialistische bijeenkomsten op. In april 1902 werd samen met 'Zingen en Strijden' zelfs een benefietuitvoering gegeven voor de stakende arbeiders in Enschede. In tegenstelling tot toneelverenigingen en zangkoren kost een muziekvereniging echter nogal geld, met name vanwege de aanschaf en het onderhoud van de instrumenten. Daarom bewoog 'Oefening na den Arbeid' zich ook buiten socialistische kring. Kort na het benefietconcert voor de Enschedese stakers verschenen in *De Toekomst* kritische berichten. C. de Jonge meende dat het gezelschap 'niets met 't socialisme heeft uit te staan'. 'Eerder komt hun de naam toe: hielenlikkers van 't kapitalisme.' Enkele ingezetenen, kennelijk geen socialisten, hadden het gezelschap een vaandel bezorgd en waren met serenades bedankt. Het werd nog erger. Op 31 augustus 1902 werkte het korps mee aan de viering van koninginnedag. Daarvoor kreeg het een vergoeding, die het best kon gebruiken, maar voor Cees de Voogd, zetter van *De Toekomst*, waren ze nu nog

dieper gezonken dan eens Van der Stad. *'Van der Stad deed het nog om den broode, maar zij hebben zonder eenige reden de arbeiderszaak verraden, door zich willens en wetens als marionetten te laten gebruiken door hunne uitzuigers.'*⁶⁷⁷

Het korps verdween uit de rijen der socialisten, maar zijn afkomst verloochende het toch nooit helemaal. Van Zwet en anderen bleven ijverige leden. Protesten klonken toen dirigent A.J.F. den Boer door zijn werkgever A. v.d. Sande gedwongen werd het 'Wilhelmus' of 'Wien Neêrlands Bloed' op het repertoire te nemen. Na de raadsverkiezingen van 1908 werd enkel aan M.A. van Boekhout, de arbeiderskandidaat, een serenade gebracht. Die socialistische inslag leidde uiteindelijk tot ondergang van het korps. Een concert tijdens het planten van een oranjeboom op de eerste verjaardag van prinses Juliana was enkele leden teveel. De dirigent werd ontslagen en het korps viel uiteen.⁶⁷⁸

Intussen had de stad kennis gemaakt met een vrij-socialistisch muziekkorps. De behoefte aan betere propaganda en de verbintenis van Onno Borgman met 'De Vrije Zangers' hadden tot de oprichting (op 24 juni 1906) geleid. Alleen arbeiders mochten lid worden. Veel kapitaal zat dus niet achter de vereniging. De donaties (5 cent per week) waren laag. Het duurde dan ook tot oktober voordat 'De Proletaar' de instrumenten in huis had. Deze bleven eigendom van de vereniging. Op de meiviering van 1907 trad het orkest onder leiding van Borgman voor het eerst op. Al gauw was 'De Proletaar' niet weg te denken bij vrij-socialistische manifestaties in Zeeland. Op de meiviering van 1908 kreeg het korps van 'een vriendin' een banier. Het repertoire bevatte onder andere marsen, waarvan sommige door de dirigent zelf gecomponeerd waren. In augustus 1909 trad 'De Proletaar' op in Zuidzande, maar daarna viel het orkest terug. Waarschijnlijk had zijn oranjeliefde Borgman onmogelijk gemaakt en was een vervanger moeilijk te vinden. Op de meiviering van 1911 speelde het korps nog eens, maar daarna is het uiteengevallen. Het duurde tot mei 1914 voordat het met 18 leden weer werd opgericht.⁶⁷⁹

b. vrij denken

In hoofdstuk 7 is meegedeeld dat de afdeling van de vrijdenkersvereniging 'De Dageraad' min of meer uit verzet tegen De Lange werd opgericht. Ondanks deze herkomst en ondanks het feit dat de afdeling zich in meerderheid ook vrij-socialistisch voelde, was ze politiek strikt neutraal. Sociaal-democraten (Van Hal bijvoorbeeld) waren lid van de afdeling, maar de vrije socialisten zetten zich hardst in voor de vrije gedachte. Lodewijk Mieremet, Van Oorschot, Dries Dagelinckx en Piet van der Klift, jarenlang de penningmeester, maakten de dienst uit. Daarom mogen we de activiteiten van de afdeling tot het vrij-socialistisch cultuurleven rekenen, ook al kwamen relatief weinig vrije socialisten voor haar spreken.

De afdeling zette een bibliotheekje op. De bewaard gebleven catalogus toont wat de leden zoal interesseerde. Jammer genoeg is niet bekend welke boeken ze met name leenden. Waarschijnlijk waren de jaarverslagen van de ANZB en de congresverslagen van het NAS weinig gevraagd, maar de rest van het bibliotheekje (36 nummers) lijkt representatief voor de belangstelling van de vrije socialisten: brochures over antimilitarisme en rationalistische opvoeding, werken op het gebied van de vrije gedachte (Multatuli, Domela Nieuwenhuis) en anti-kat-

holieke publicaties (Otto von Corvins 'Papenspiegel'). Elf boeken lagen op min of meer natuurwetenschappelijk terrein, uiteraard 'Kracht en stof' van Ludwig Büchner en 'In het steenkolentijdperk' van Wilhelm Bölsche. Bölsche verwerkte doorgaans in zijn boeken kritiek op de christelijke leer. Ook Volneys 'Puin-hoopen' stond in de bibliotheek, een zeer populair boek bij de negentiende-eeuwse socialisten. Uit de natuurwetenschappelijke verzameling spreekt een duidelijke belangstelling voor het ontstaan van de wereld en voor de prehistorie.⁶⁸⁰

De afdeling had zo'n 65 leden en was bijzonder actief in het organiseren van lezingen. Allerlei sprekers werden naar Vlissingen gehaald en meestal werd 'De Oude Vriendschap' afgehuurd. In het tweede jaar van haar bestaan organiseerde ze ook wekelijkse cursusvergaderingen in het zaaltje van 'De Broederband'. Daarvoor werden meestal plaatselijke sprekers uitgenodigd. De vergaderingen hadden doorgaans een levensbeschouwelijk karakter.⁶⁸¹

Staat 9.2. Lezingen van 'De Dageraad', 1910 - 1914.

Datum	Spreker	Onderwerp
19/3/10	A. Mendell	Wezen en doel der vrijdenkersbeweging.
13/4/10	H.J. van Vorst	Geloof gevaarlijk.
10/9/10	A.H. Gerhard	Vrijdenken en kerkgeloof.
14/10/10	H.J. van Vorst	Ferrer-herdenking.
14/11/10	G.F. Lindeijer	De ethiek van het Darwinisme.
21/11/10	G. Mannoury	Het Boeddhisme, historisch-materialistisch beschouwd.
28/11/10	K. Wasch	Het Spiritisme.
19/12/10	G.F. Lindeijer	Iets over Tolstoj en zijn leer.
23/1/11	G. Mannoury	Herdenking Russische Revolutie.
30/1/11	K. Wasch	De Eedskwestie. Verruiming van echtscheidingsgronden.
9/11/11	K. Wasch	Scheiding van Kerk en Staat.
15/11/11	G. Rijnders	God, Deugd en Onsterfelijkheid.
13/11/12	J. Rutgers	De zedelijke gevaren van den godsdienst als opvoedingsmiddel.
5/3/13	J.A. Bergmeijer	Over Rousseau.
8/11/13	Mej. Jo v.d. Bergh	Multatuli-avond (declamaties).
16/11/13	G. Mannoury	Wereldtaal en Spellingvereenvoudiging.
8/12/13	G.F. Lindeijer	De arbeiders-klasse en de godsdienst.
12/1/14	ds. A. Veenstra	De Jezuïeten.
26/1/14	Jos. van Veen	Hoe komt Nederland onder de plak van Rome?
23/2/14	G.F. Lindeijer	Het maatschappelijk en kerkelijk leven in de middeleeuwen.
23/3/14	A.H. Gerhard	Scheiding van Kerk en Staat.
8/4/14	A.J. Lansen	Het ontstaan van het leven, de mens en de godsdienst.
19/5/14	G. Mannoury	De onsterfelijkheidsidee.

De vergaderingen werden wisselend bezocht, doch steeds zag men nieuwe gezichten. 'De Dageraad' bestreek een breed terrein, vooral door de bijdragen van Mannoury. Het niet-dogmatische vrije denken werd zeker bevorderd, maar tege-

lijkertijd werd de bestrijding van de katholieken sterker. Nadat in 1910 H.J. van Vorst een paar maal was opgetreden, werd in 1914 in twee opeenvolgende vergaderingen de aandacht gevestigd op de katholieken. De vrijzinnige predikant Veenstra kon zich nog vrij onopgemerkt bezig houden met de Jezuïeten, maar toen een week later de gewezen priester Jos. van Veen Vlissingen aandeed met zijn onthullingen, maakten de katholieken zich zeer boos. In de nacht van 19 op 20 januari werden alle aanplakbiljetten van de borden afgetrokken.⁶⁸²

Voor de vrije socialisten was godsdienst niet een privaatzaak, zoals voor de SDAP, maar volkomen onverenigbaar met het socialisme. *'Socialisme en godsdienst, dat kan feitelijk niet'*, meende de syndicalist Jo van de Berg, *'een socialist kan toch geen christen en socialist wezen, een godsdienstig mens, terwijl in de bijbel gesproken wordt van slaven, dienaren en rijkdommen (van Abraham enzo)? Dat gaat toch niet?'* De kerken moesten bestreden worden, omdat ze de mensen dom hielden. In de boeken die ze lazen en de lezingen die ze volgden, vonden de vrije socialisten wetenschappelijke tegenkennis tegen de leer van de kerken. Ze leerden een andere bestemming van de mensen, waar ze zelf aan konden werken. Dat gaf hun een nieuwe moraliteit, tegen het 'goed' van de kerk konden ze, gegrondvest op hun wetenschappelijke kennis, hun eigen 'goed' zetten. In 'De Dageraad' werkten zij aan hun persoonlijke emancipatie van godsdienst en traditie, in vrije socialistenvereniging en vakbond aan de emancipatie van hun klasse. Verschillende organisaties, maar één beweging: het vrije socialisme werkte aan de bevrijding van de arbeidersklasse op alle gebieden des levens. Hoe was een maatschappij van vrije mensen mogelijk, wanneer deze nog slaaf waren van hun godsdienst en hun kerk?⁶⁸³

Het jaar 1912 was zeer druk. De afdeling voerde intensieve schriftelijke propaganda. In maart werd huis aan huis een blad verspreid, waar de 'R.K. Volksbond'-afdeling zeer verstoord over was, vanwege *'de verderfelijke beginselen'* die daarin werden verkondigd. In augustus gaf Lodewijk Mieremet zelfs een eigen propagandablاد uit, 'Naar het Licht', dat in een oplage van 2500 exemplaren huis aan huis verspreid werd. Artikelen als 'Bankroet van het christendom' en 'Heilandje spelen' stonden erin, afgewisseld met teksten van Multatuli, want die had de bijbel van 'De Dageraad' geschreven. Het jaar 1912 werd vooral een topjaar door de Hervormde Kerk. De herbouw van de Jacobskerk kostte veel geld. De kerkvoogdij verhoogde de kerkelijke belasting. Zelfs doopleiden kregen een aanslag. Velen waren in deze tijd van duurte onaangenaam verrast. Op een vergadering van 'De Dageraad' lieten zestig mannen zich meteen uitschrijven. Diverse onder hen liepen al jaren in de beweging mee, zoals Jacob Weijermans, Koo Joosse en Janus Marinissen. Anderen bedankten voor het lidmaatschap via het bureau van arbeidsrecht. In totaal boekte de Hervormde Kerk 154 bedankjes, waaronder 49 vrouwen. Ongeveer 140 van deze bedankjes waren van personen uit de arbeidende klasse. De hogere standen richtten een comité op, waarin Van Niftrik een grote stem had. Zij wilden als (rijke) vrijzinnigen nu meer invloed in de kerk en belegden daartoe een vergadering. De vele aanwezigen bleken echter niet zozeer geïnteresseerd in de vrijzinnige 'Protestantenbond', als wel in de vraag hoe je van de belasting af kon komen. Het besluit zich af te scheiden was gewichtig. Sommige uitgetreden keerden later weer in de Hervormde Kerk terug. Per slot van rekening werd vaarwel gezegd tegen het idee van een eeuwig leven en tegen een

zekere vorm van geborgenheid. In het algemeen heerste bovendien de opvatting dat een godloochenaar de basis voor zijn moraliteit kwijt was. Daarom wekte afscheiding van de kerk in gezin en bij familie veel verzet op. Niet zelden was een scheuring in de familie het gevolg; de vormer Toon Poerstamper werd door zijn vader vervloekt. Huwelijken kwamen onder grote spanning te staan als de vrouw de man niet volgde. Wat moest er met de kinderen gebeuren?⁶⁸⁴

'De Dageraad' hield zich niet alleen met louter religieuze kwesties bezig. Eén van de boeken in de verenigingsbibliotheek was E. Teichmanns 'Teling en Voortplanting'. Ook op het gebied van de sexualiteit werden de vrije socialisten actiever. De vrouw van de metselaar H. Jansen Vreeling werd deskundig medewerkster van de 'Nieuw-Malthusiaanse Bond'. In april 1911 veroorzaakte zij opschudding door pamfletjes te verspreiden, waarin in bedekte termen werd medegedeeld dat men zich voor zwangerschapsvoorkoming tot haar kon wenden. De broer van de deskundig medewerkster, een gelovig katholiek, stelde een adres op om het gemeentebestuur te vragen *'een weinig paal en perk te willen stellen aan de onkuischen handelingen welke worden bedreven, of [zijn zus] door tweede laat bedrijven'*. Vooral op de jeugd werkten de pamfletten *'zeer aanstekelijk'*. Zowel katholieke als protestantse arbeiders tekenden het adres, maar het had geen resultaat.⁶⁸⁵

In het najaar van 1912 werd een afdeling van de NMB opgericht. De bond wekte nog veel meer weerstand op dan 'De Dageraad'. De *Vlissingsche Courant* weigerde advertenties op te nemen met vergaderaankondigingen. Het werk van de NMB lijkt in Vlissingen geheel door de vrije socialisten te zijn verzorgd. Zij waren op dit punt kennelijk militanter dan de sociaal-democraten, die de propaganda van mevr. Jansen Vreeling scherp afkeurden. Reclameblaadjes over voorbehoedsmiddelen zo maar in de huizen werpen, oordeelde Dirk Bimmel eens, wekte een *'ziekelijke geslachtsdrift'* op. *'De nobele taak, straks den strijd van het proletariaat voort te zetten, rust als een dure plicht op de schouders der jeugd. Daarom hebben wij haar voor inzinking te behoeden.'* Overigens zullen ook de vrije socialisten geboortenbeperkende middelen alleen voor gehuwden hebben gedacht. Net als de sociaal-democraten zagen zij in losser zeden op sexueel gebied, vooral wanneer het om homo- en/of pedofilie ging, tekenen van verval. *'Zoo was ook eenmaal in den ouden Romeinschen staat kinderverkrachting en tegennatuurlijke ontucht aan de orde van den dag, en wel in den tijd dat die staat met rassche schreden zijnen ondergang te gemoet snelde!'*, schreef De Lange eens.⁶⁸⁶

In 'De Dageraad' en in de NMB kregen onderdelen van het vrije socialisme een organisatorische vorm welke in de dagen van J.K. van der Veer al zeer in de belangstelling stonden. Goed beschouwd was er zelfs weinig veranderd tussen A.J. Lansens verhaal 'Een banneling in zijn eigen vaderland' en het streven van de vrije socialisten rond 1914. Het ging erom de wereld een rationele grondslag te geven, dan zou vanzelf een einde komen aan de onderdrukking op elk gebied. In die zin emancipeerden de vrije socialisten zichzelf als voorbodes, zo niet voorbeelden, van de emancipatie van de rest der onderdrukten. De opkomst van de nieuwe organisaties was niet toevallig, maar een reactie op de verzuiling door de confessionelen. Die maakte bestrijding van godsdienstige invloeden in het maatschappelijk en morele leven noodzakelijker.

Dat blijkt ook uit de wijze waarop kinderfeesten georganiseerd werden. Deze

vonden niet meer, zoals in de tijd van Van der Veer, plaats met sinterklaas doch op de meidag. Dit gebeurde voor de eerste maal in 1908. Een kinderkoor werd opgericht, dat onder leiding van Onno Borgman een door hem zelf gecomponeerde 1-Meicantate zong en een toneelstuk, 'Sneeuwwitje', speelde. De bijeenkomst lijkt een weinig politieke inslag te hebben gehad. Na de oprichting van de 'Toynbeevereeniging' (1910), werd dat echter anders. Aangemoedigd door een prent in H.J. van Vorsts antikatholieke blad *De Kruisspin*, waarin de geestelijken werd aangezegd '*Blijft van onze kinderen*', stelde Marinissen voor meer aandacht aan de vorming van de kinderen te besteden. In 1912 werd duidelijk wat dat betekende. Het optreden van een met gejuich begroete komiek Klaas Driehuis werd omlijst door een kinderkoor, dat onder leiding van Levien van Oorschot de niet kinderachtige liederen 'Vrede na strijd' en 'Ferrers dood' zong. Op dezelfde wijze werden de kindermeifeesten van beide daarop volgende jaren gevierd.⁶⁸⁷

We mogen aannemen dat de principes die de kindermeifeesten inspireerden vaak doorwerkten in de opvoeding van de kinderen thuis. De boeken van R.J. Peskens getuigen hoe het gezin Van Oorschot met vader meeleefde. Er werd veel uit Multatuli gelezen. Jo van de Berg noemde zichzelf '*een syndicalist van afkomst*' (zijn vader, een ketelsmid, was samen met Bart Legemate een leidende figuur in de bekende 'rooie hoek' in de ketelmakerij): '*Och, dat drong hij je niet op of zo. Hij was een goede opvoeder. Hij legde alles netjes uit, van het begin van de schepping enzo. We hadden een aquarium met goudvisjes en van dat groen tegen het glas aan. Dan zei hij dat dat door de zon kwam en dan vertelde hij hoe alles zo ontstaan was.*' Het was misschien niet een afdoende verklaring van 'de schepping', maar voor Jo werd de ontoereikendheid van de christelijke wereldverklaring, en daarmee van het christelijk geloof, overtuigend aangetoond.⁶⁸⁸

c. zang en toneel bij de sociaal-democraten

Op 26 mei 1906 werd op initiatief van J.A. Pieterse van Wijck door een dertigtal personen een gemengd zangkoor opgericht. Dirigent werd A. Calatz, die ook het Middelburgse SDAP-koor 'De Volksstem' onder zijn hoede had. Het doel was '*om door beoefening der zangkunst hare leden te ontwikkelen*' en verder evenementen van de arbeidersbeweging, die van de SDAP in het bijzonder, op te luisteren. Zoals vaak bij de SDAP heette het koor 'De Volksstem'. Op 16 december gaf het koor zijn eerste uitvoering. Over kwaliteit en samenstelling is weinig bekend. Pieterse van Wijck deelde regelmatig de ledenwinst mee (vooral wanneer leden van 'De Vrije Zangers' overkwamen), doch over de vertrekkende leden zweeg hij. Sommige leden verlieten de vereniging echter, omdat ze haar te rood vonden, andere omdat ze haar juist niet rood genoeg vonden. Op de meiviering van 1907 moest het koor reeds aangevuld worden met krachten uit Middelburg. Korte tijd later vertrok plotseling de dirigent. Hij werd opgevolgd door Onno Borgman, de dirigent van 'De Vrije Zangers', die maar korte tijd aanbleef, omdat de vereniging geheel verliep. Ze was financieel aan lager wal geraakt en verdween na juni 1907.⁶⁸⁹

In tegenstelling tot de vrij-socialistische culturele verenigingen liep de ontwikkeling van de sociaal-democratische wel gelijk op met die van de SDAP. Pas eind 1911 werd opnieuw gepoogd (weer door Pieterse van Wijck) een koor op te richten. Op 11 januari 1912 begonnen 30 leden wederom een 'Volksstem'. Aanvan-

kelijk waren er problemen met de dirigent. Na H.C. de Waal uit Middelburg, die eind juli overleed, stonden voor korte perioden de Vlissingse musici Roelof Bekker en C. van Beers voor het koor. In augustus 1913 kwam met de benoeming van J.A. Sturm aan die wisselvalligheid een einde. Op 1 mei 1912 telde het koor 74 leden, in november 80, in januari 1913 100, waarvan de helft ook werkelijk meezong. De rest was donateur en mocht alle concerten gratis bijwonen. De vereniging werd gesubsidieerd door de SDAP-afdeling, de 'Sociaal-Democratische VrouwenClub' en de afdeling van de NV (drankbestrijders). In oktober 1912 sloot zij zich aan bij de 'Bond van Arbeiderszangverenigingen in Nederland'.⁶⁹⁰

Alle meivieringen tot 1914 werden door 'De Volksstem' opgeluisterd, het koor liet zich zien op meetings voor algemeen kiesrecht, maar daarnaast gaf het ook eigen uitvoeringen. Afgaande op de berichten in de *Vlissingse Courant*, was de kwaliteit zeer hoog. Op de meiviering van 1912 werd 'zeer zuiver' gezongen. Zelfs waagde men zich in november aan kwartetten in het Duits. Pieterse van Wijck was echter de verslaggever van de krant. *De Toekomst* zette vraagtekens bij de propagandistische en artistieke waarde van de uitvoeringen van 'De Volksstem'. 'Een juffer' was diep teleurgesteld over de november-uitvoering. Het lokaal had wel een kroeg geleken. Dronken jongens en soldaten lachten door de zang heen: 'een zwijntroep'. Op een gegeven moment had Pieterse van Wijck, die een ernstig drankbestrijder was, tegen een lid dat even de zaal uitliep geroepen: 'Als je bezopen terugkomt, dan donder je eruit!' Kortom verheven kan de avond niet geweest zijn.⁶⁹¹

De sociaal-democraten richtten geen muziekvereniging op. Wanneer orkestbegeleiding nodig was, kwam het Middelburgse orkest 'Excelsior'. Op toneelgebied bleven de sociaal-democraten helemaal ver achter bij de vrije socialisten. Op het eerste jaarfeest van de afdeling werd 'De Onbekende' van Heijermans opgevoerd. Op de daarop volgende meiviering twee toneelstukken over de toestand onder de textielarbeiders in Rijssen (één uitgevoerd door leden van de Middelburgse vrouwenvereniging 'Samen Sterk', de ander door leden van de afdeling) en op de meiviering van 1908 werd een stuk gespeeld door het verder onbekende gezelschap 'Kunst naar Krachten'. Vervolgens speelde eerst in november 1912 'De Volksstem' weer eens toneel: 'Het Antwoord', eenacter van Heijermans en 'Daar is mijnheer', een klucht uit 1882. Nu bleek dat de sociaal-democraten niet alleen minder bekwaam toneel speelden dan de vrije socialisten, maar ook met een andere instelling. Zij keken veel meer naar de heersende normen en pasten zich daarbij aan. 'Het Antwoord' werd in gecensureerde versie gespeeld. Alle vloeken waren geschraapt om niet te kwetsen. 'Daar is mijnheer' was vervolgens een zouteloze en inhoudsloze klucht uit de oude doos. Bij de kluchten die UhV-VhV opvoerde was meestal nog een boodschap te ontdekken, maar dit werkje ontbeerde die ten enen male.⁶⁹²

Ook ten aanzien van de kinderen braken de sociaal-democraten minder ver met de bestaande gewoontes dan de vrije socialisten. De zorg voor de kinderen werd overgelaten aan de leden van de 'Sociaal-Democratische VrouwenClub'. Zij organiseerden tussen 1911 en 1914 geen kindermeifeesten, maar sinterklaasfeesten. De omgang met de kinderen werd in de sociaal-democratische beweging lang niet zo gepolitiseerd als in de vrij-socialistische. Slechts tijdens de oranje- en onafhankelijkheidsfeesten van 1913 gingen de kinderen onder leiding van de

SDVC spelen in de duinen. Van een sociaal-democratische jeugdbeweging was in Vlissingen geen sprake.⁶⁹³

In de toneeluitvoeringen blijkt de vèrgaande werking van het ideologische, strategische en mentaliteitsverschil tussen sociaal-democraten en vrije socialisten. In verband met hun hervormingspolitiek mochten de eersten zich niet te ver van de bestaande opvattingen en gedragingen verwijderen. Zij waren immers van de gunst van de kiezers afhankelijk. Op het terrein van vrije gedachte en sexuele hervorming stelden zij zich terughoudend op, in de toneelstukken werd rekening gehouden met eventuele gevoelens van de bezoekers. De vrije socialisten daarentegen hadden geen politieke scrupules. Zij wilden de mensen tot zelf handelen brengen, tot directe actie. Daartoe moest een onafhankelijk zelfbewustzijn worden aangekweekt. Al het bestaande werd aan een kritisch onderzoek onderworpen om een heel eigen, zo niet tegencultuur, op te bouwen.

d. lezen en ontwikkelen

Over leesgewoonten van de arbeiders in Vlissingen is weinig bekend. Behalve voor het bewerken van een tuin, het mesten van dieren, het nabouwen van zeventiende-eeuwse schepen en het maken van muziek, vonden velen ongetwijfeld ook tijd om te lezen. Meest las men dag- en weekbladen, waar ook romans in feuilleton-vorm werden afgedrukt en waarin, als het vakbladen waren, veel aandacht werd besteed aan technische onderwerpen. Men las misschien minder boeken. Van Mieremet werd gezegd dat hij veel las, maar die handelde dan ook in boeken. De gegevens over het boekenbezit van arbeiders zijn zeer fragmentarisch. Jan Post had 'De Geschiedenis van het Socialisme' van Domela Nieuwenhuis. Een groot boekenbezit konden arbeiders zich niet veroorloven. Wie belangrijke boeken in de kast wilde hebben, moest daar soms zeer lang voor sparen, zoals de Middelburger Dirk Bimmel voor 'De Socialisten' van H.P.G. Quack. Het was een van de redenen waarom grotere werken in stukken uitkwamen die dan later tot een boek samengebonden konden worden. Wie veel boeken wilde lezen was aangewezen op de bibliotheek. Het algemene publiek stond in Vlissingen de leesbibliotheek van 't Nut ter beschikking, waarvan veelvuldig gebruik gemaakt werd vooral door jongeren. Je hoefde slechts voor 25 cent een catalogus te kopen en een naamkaart. Soms was de drukte op het uitleenuur zo groot, dat de politie de orde moest bewaren. Voor meer specifieke boeken kon men terecht in uitleenbibliotheken van verenigingen waar men lid van was: het bibliotheekje van de metaalbewerksvereniging dat beheerd was door Willem Angenent, of dat van 'De Dageraad'. Door de in verenigingsverband gezamenlijke inkoop van boeken (of door een rouleersysteem als Van der Veer hanteerde) kon de arbeider kennis nemen van boeken die voor hem van belang waren.⁶⁹⁴

Omdat de SDAP-afdeling veel waarde hechtte aan de ontwikkeling van haar leden, stichtte ze al gauw ook een eigen bibliotheek (september 1906). Deze werd opgebouwd uit schenkingen, die ervan getuigen hoeveel sommigen voor de beweging offerden. De Middelburger Jaap Mullié en Jan de Meij gaven respectievelijk 27 en 18 boeken en brochures. Later gaf De Meij nog 'De eeuwige stad' ('prachtig') en Vliegens 'Dageraad der Volksbevrijding'. M.W. Kruize schonk 'De socialistische maatschappij' en Van Broekhoven 'De slachtoffers van Chicago'. De 48 titels die de bibliotheek in 1913 bevatte zijn bekend. Niet bekend is hoe-

veel gebruik
verdwenen.
door partij
1913. De af
opvallend v
Henriëtte R
Pannekoek.

Voor de s
rekening te
den. Als zo
lijke maatsc
ten. Dit ver
bibliotheek
Hogerzeil g
ste kringen
Schelde'. D
kleden bes

Lindeijer
breken van
Ook mine
uitgenodigd
Hogerzeil
wij soc.-dem
goed mogel
werkte mee
de openbar
taal men d
Nabewer
nalen en co
moet van B
moet die s
gen aan de
voortel en
gevoelens
gevoelens
dicht en
terecht en
van de h
men. De g
op de h
De ma
socialisten
socialisten
taal' (de
SDAP be
moet de h
dicht van

De ma
socialisten
socialisten
taal' (de
SDAP be
moet de h
dicht van

veel gebruik ervan werd gemaakt. Veel van de aanvankelijke schenkingen was verdwenen. Vliemens 'Dageraad' was er nog, maar veel titels waren vervangen door partijbrochures: handleidingen voor het kader, verkiezingsbrochures uit 1913. De afdelingsbibliotheek bestond uitsluitend uit politieke publicaties met opvallend veel geschriften van de linkervleugel uit de partij: redevoeringen van Henriëtte Roland Holst en 'Omwentelingen in den Toekomststaat' van Anton Pannekoek. Deze kwamen mogelijk van Lindeijer.⁶⁹⁵

Voor de sociaal-democraten was kennis op zich al belangrijk. Ze lijken minder rekening te hebben gehouden met de waarden welke cultuurprodukten inspireerden. Als zodanig vormden zij meer een emancipatiebeweging binnen de burgerlijke maatschappij en -cultuur dan de vrije socialist, die zich tegen beide afzetten. Dit verschil kwam naar voren bij de oprichting van de openbare leeszaal en -bibliotheek in 1912. Het initiatief tot de oprichting hiervan moet wederom bij Hogerzeil gezocht worden. Hij verzamelde een aantal medestanders uit de hoogste kringen van de stad in een commissie en verzekerde zich van de steun van 'de Schelde'. De werf zocht juist naar een instelling waar vakliteratuur voor de werklieden beschikbaar zou zijn.⁶⁹⁶

Lindeijer had dadelijk kritiek op de samenstelling van de commissie. Het ontbreken van een sociaal-democraat kwam haar onpartijdigheid niet ten goede. Ook miste hij een vertegenwoordiger van de BvNO. Jan de Meij werd daarop uitgenodigd zitting te nemen. Als tweede secretaris van de commissie, waarin Hogerzeil domineerde, ontplooipte hij een grote activiteit. Hij ging ervan uit, *'dat wij soc.-dem. er ten allen tijden belang bij hebben, te staan tegenover een zoo goed mogelijk ontwikkelde arbeidersklasse'*. Iedere instelling die in die richting werkte moest gesteund worden, mits zij onpartijdig bestuurd werd. Dat zou bij de openbare leeszaal het geval zijn. De Meij verdedigde ook met warmte de leeszaal toen de gemeenteraad in oktober 1912 besloot deze te subsidiëren (de oude Nutsbewaarschool in de Walstraat gratis plus 150 gulden). De conservatieve liberalen en confessionelen bleken verdeeld. Tichelman, de gereformeerde partijgenoot van Hogerzeil, meende dat er geen geld voor was. Wie zo'n leeszaal wilde moest die zelf betalen. De katholieke Manse had geen zekerheid dat in de leeszaal geen aanstootgevende literatuur zou liggen, maar dokter Merckens steunde het voorstel omdat hij voor volwassenenonderwijs was. Onpartijdig werd de leeszaal geenszins bestuurd. Het SDAP-blad *De Notenkraker* werd geweerd omdat Hogerzeil het te kwetsend vond, maar de AR-bladen *de Zeeuw*, het AR-Propagandablade en *De Roskam* (tegenhanger van *De Notenkraker*) lagen er. De Meij uitte kritiek en even werd het vertrouwen van de sociaal-democraten in de neutraliteit van de bibliotheek geschokt, maar al gauw genoot de instelling weer hun warme steun. Ze gaven hun eigen bibliotheek in bruikleen en meermalen riep De Meij op lid te worden van de vereniging en de leeszaal beter te bezoeken.⁶⁹⁷

De inzet van de sociaal-democraten contrasteert met de houding van de vrije socialist. Niet dat zij van de leeszaal geen notitie namen. Twaalf bekende vrije socialist werden lid van de vereniging, het PAS en de afdelingen van 'De Dageraad' (die haar afdelingsbibliotheek nog vóór de SDAP in bruikleen gaf) en de ANZB begunstigde de leeszaal, maar zij zetten zich aanmerkelijk minder in voor de bibliotheek. De Dageraadsmensen hebben nog geprobeerd een bestuurslid van hun richting te krijgen (het bestuur bestond op De Meij na uit leden van

Na 1910 kwam de SDAP op en speelde UhV-VhV onder meer 'Allerzielen'. Het optreden van 'Vriendenkring' was een reactie van de katholieken op beide socialistische stromingen. 'Vriendenkring' kreeg in 1912 zelfs meer subsidie van de 'R.K. Volksbond'. De katholieken stelden tegenover de socialisten slechts af en tegenhouden. Zelfs van neutrale gymnastiekverenigingen mochten katholieken niet meer lid zijn. Daarom werd in juni 1910 door de winkelier Manse en de onderwijzer Buissing een eigen 'St Quadratus' opgericht, bestaande uit 14 leden. Meer en meer moest de leek aan de kerk gebonden worden. Het katholieke bibliotheekwezen werd in november 1910 gereorganiseerd. Voordien bestonden twee kleine r.k. bibliotheekjes, die van de 'Katholieke Sociale Actie' en die van de Vincentiusvereniging, welke de oudste was. Deze bezat naast devoot-katholieke boeken en tijdschriften vooral werken van Vlaamse schrijvers (August Snieders en Hendrik Conscience). Om nog beter *'afbreuk te doen aan minder goede lees- en richtingen'*, werd al in 1890 besloten geen contributie meer te heffen. Vanaf 1904 werden ook wel ongevraagd boeken aan mensen uitgeleend bij wie *'minder goede lectuur'* was aangetroffen. Neutraal kon niet meer bestaan, betoogde pater Teunisse in 1909. Toestanden als in Frankrijk en Spanje (Ferrer!) waren veroorzaakt door het lezen van vuile, ongodsdienstige lectuur. Katholieke gezinnen moesten de roomse pers steunen en alle neutrale bladen de deur uit doen. De samenvoeging van de Vincentiusbibliotheek met die van de KSA paste in het versterkte streven van de katholieke kerk de kudde van vooral de socialisten af te houden. Er ontstond nu een bibliotheek met 1000 banden, maar of de fusie het gewenste effect sorteerde is zeer de vraag. Van de Volksbonders waren maar weinigen lid van deze instelling.⁷⁰²

De Vincentiusvereniging fungeerde meer en meer als frontorganisatie van de katholieke kerk in de strijd om het behoud van wankelmoedigen en de herwinning van afvalligen, zowel ouders als kinderen. Uiteraard deden de Vincentianen hun werk niet voor niets. Diverse pausen hadden door aflaten *'groote voordeelen'* aan de getrouwe naleving van de reglementen der vereniging verbonden. Hoewel de doelstelling van de vereniging alle wankelmoedige r.k. ouders omvatte, werden in praktijk vooral de bedeelde en behoeftige bezocht. Regelmatig werden deze gecontroleerd op het bezoeken van de mis en vooral op de vervulling van paasbiecht en -communie. De Vincentianen konden bedeelden de bedeling ontzeggen, behoeftigen konden zij gaan bedelen (brood, warm eten). Met dergelijke chantage bereikten de Vincentianen meestal dat de armen slechts lippen dienst bewezen aan de formaliteiten van de kerk. Behalve het binden van bedeelden aan de kerk, zag de vereniging ook toe op hun zedelijk leven, dat wil zeggen: met name dat van de vrouwen. Natuurlijk speelde het vooroordeel dat vooral de vrouw de schuld van onkuisheden gaf een rol, anderzijds kwamen deze vrouwen ook eerder onder de aandacht van de vereniging. Vaak betrof het weduwen, die zeker als ze nog kleine kinderen hadden, gemakkelijk in armoede vervielen. Wanneer deze weduwen niet leefden zoals het in de ogen van de Vincentianen hoorde, of wanneer hun kinderen maar niet wilden deugen (niet naar kerk of r.k. school gingen), en dreigementen hielpen niet, dan werd de ondersteuning door de vereniging ingetrokken. Met het zedelijk leven van de kinderen hield de vereniging zich ook bezig. Gezien de armoede en het woninggebrek in Vlissingen was het niet altijd te voorkomen dat kinderen van beiderlei kunne bij elkaar in

bed sliepen. De Vincentiusvereniging zag erop toe dat dit bij de bedeelde gezinnen niet gebeurde. Na 1900 werd het toezicht op de bedeelde omvattender, terwijl de eisen aan de zedelijkheid hoger werden. Meer dan voorheen beijverde de vereniging zich bovendien mensen die ongehuwd samenwoonden te dwingen tot een kerkelijk huwelijk.⁷⁰³

Het werk van de Vincentiusvereniging was uitdrukking van het streven van de katholieke hogere standen om de armen te beschaven, maar tevens van de strijd van de Katholieke Kerk om controle over haar kudde. Daarom werd speciaal de aandacht gericht op de gemengde gezinnen. Aanvankelijk ging het vooral om het behoud van de kinderen, zodat ook protestantse weduwen met katholiek gedoopte kinderen wel eens werden ondersteund. Vanaf ca. 1904 werden ook hier de touwtjes strakker aangehaald. Er werden pogingen gedaan de protestantse helft van gemengde huwelijken naar het katholicisme te doen overgaan en gemengde verkeringen te beëindigen. De verscherpte bestrijding van het protestantisme was onmiskenbaar. De onderwijzer Joh. L. Buissing, secretaris van tal van katholieke organisaties, viel in 1907 in een spreekbeurt voor de 'R.K. Volksbond' de protestanten aan: "Zes jaar later poogde de pastoor tevergeefs de Souburgse vereniging 'St Martinus', onder meer opgericht om gemengd-gehuwden te bezoeken, in haar statuten te doen opnemen dat deze niet lid konden worden."⁷⁰⁴

We dienen de verhoogde activiteit van de katholieken (de katholieke kerk in eerste instantie) te noteren, omdat ze onderdeel vormt van het verzuilingsproces, de vermindering van de vrijheid van de arbeiders. Het effect van alle inspanningen was door een aantal oorzaken evenwel gering:

- De katholieke gemeenschap was niet draagkrachtig genoeg de nodige maatregelen te treffen. De Vincentiusvereniging poogde de controle over de opvoeding van de kinderen te verhogen door voor haar rekening kinderen naar de r.k. school te sturen. De financiën van deze school waren echter zo gering dat de aparte armenklas in 1901 'erbarmelijk' genoemd werd en in 1912 de grens van de opnamecapaciteit van de nieuwe school overschreden was.⁷⁰⁵
- De ouders die door de Vincentianen bezocht werden, waren zelden blijvertjes in de Katholieke Kerk. Meestal probeerden bedeelde zo lang mogelijk onder de opgelegde plichten uit te komen. Een weduwe heeft de vereniging zelfs eens bedreigd haar kinderen niet meer naar de zusterschool te zullen sturen als de ondersteuning niet verhoogd werd. In dat geval werd de steun onmiddellijk stopgezet en had de vereniging haar pleit ook verloren. De meeste tegenstand ondervond ze wanneer ze mensen na jarenlange samenwoning alsnog dwong kerkelijk (en burgerlijk) te huwen.
- De Vincentiusvereniging bezocht alleen behoeftigen. Wie op eigen benen stond was voor de Katholieke Kerk moeilijker te controleren. Maar zelfs de bedeelde konden niet allen bewerkt worden. In 1913 had de Vincentiusvereniging gemiddeld 50 tot 200 gulden per week in kas. In de winter had deze doorgaans een nadelig saldo, waardoor ze juist dan (wanneer er de meeste behoeftigen waren) het minste kon doen. Anderzijds beperkte de actie voor groter zedelijkheid ook haar werkterrein. Vanaf oktober 1904 werden vrouwen die door hun man in de steek gelaten waren, niet meer door Vincentianen bezocht, terwille van de goede naam der bezoekers.

Zodoende moest de voorzitter van de vereniging, J.J. Huijsmans, in 1904 constateren dat lang niet alle bedeeden naar de mis gingen en stelde kapelaan Rengs in 1907 dat de parochie in een treurige toestand verkeerde. Voor een en ander werden een commissie en een vereniging opgericht. Die boekten geen merkbare resultaten, want wat vermochten geestelijke middelen waar de materiële achterwege bleven?

f. de protestanten

Vergeleken bij de socialisten en de katholieken was het protestantse cultuurleven niet zozeer somber, als wel sober. Een feestavond van de 'Christelijke Metaalbewerksbond' bestond in 1905 uit lezingen, voordrachten en het zingen van christelijke en vaderlandse liederen. Een gezamenlijke avond van CNWB en 'Patrimonium' begon met psalmzinging, waarna bijbellezing en feestrede door ds Vermeer, zang door het christelijk koor 'Hoop op zegen' en een gezang. Alleen zangverenigingen kwamen bij de protestanten tot bloei: naast het koor 'Hosanna' (meer voor de rijken), de christelijke volkskoren 'Hoop op Zegen' en 'Looft den Heer'. De christelijke jongeliedenvereniging 'Gelijk aan het Mosterdzaad' wilde op een gegeven moment een fanfare oprichten, maar daar kwam niets van. Voor toneelspel ontbraken de krachten, mogelijk ook het repertoire; of mochten de krachten niet aangewend worden. 'Gelijk aan het Mosterdzaad' bezat ook een uitleenbibliotheek, maar daar is niets over bekend.⁷⁰⁶

De pogingen van de Hervormde Kerk de zedelijkheid in de Vlissingse samenleving te vergroten werden intensiever onder invloed van Chr. Hunnigher, opvolger van Talma, en L.W. Bakhuizen van de Brink die terzeldertijd in Vlissingen stond. De een bestreed de sterke drank en de kermis, de ander ijverde voor zondagsheiliging, doch beiden hadden weinig succes. Voor deze onderwerpen ontbrak in de regel de politieke steun van de katholieken. Net als bij de katholieken lijkt het toezicht van de Hervormde Kerk op handel en wandel van de gemeente na 1900 echter verscherpt. Hier waren de kaarten al net zo geschud: behalve morele (en sociale) druk op het kerkvolk, kon men eigenlijk alleen de behoeftigen echt dwingen. Dat was onder meer de taak van de diakonie. Vanouds stond natuurlijk de censura morum ter beschikking, maar die werd in de Hervormde Kerk vrijwel uitsluitend toegepast op gevallen meisjes.⁷⁰⁷

De hervormde diakonie werd door een iets andere geest geïnspireerd dan de Vincentiusvereniging, al zal het eigen zieleheil de diakenen ook niet ver uit het hoofd zijn geweest. Zij werkten niet vanwege aflat, maar in opdracht van hun God, aan wie ze op het eind van het jaar dank brachten voor het werk dat ze mochten doen. Het praktische beleid was niet anders dan dat van de Vincentiusvereniging, al kwamen niet meelevende kerkleden voor steun zelden in aanmerking. Geïnspireerd door 1 Timotheüs 5 stond voorop dat eerst de familie moest inspringen. Met name werden de voorschriften uit dit bijbelgedeelte ten aanzien van weduwen toegepast. Hun handel en wandel werden nauwlettend gadegeslagen en als er iets niet deugde, dan werd de bedeling ingehouden. De opvoeding van de kinderen stond, net als bij de katholieken, speciaal in de belangstelling. Het was beter dat kinderen van bedeeden naar de christelijke school gingen en vooral dat ze de catechisatie bezochten. In 1895 werd een speciale commissie Godsdienst daarvoor ingesteld, terwijl in 1901 de diakenen een lijst van bedeel-

den aanlegden waarop aangekruist stond van welke bedeedden de kinderen de catechisatie niet bezochten. Evenzo werd bedeedden de zondagsheiliging aanbevolen. In principe mochten gemeenteleden op zondag geen handel te drijven. Voor een bedrijf als de SMZ werd door de kerkeraad op deze regel echter een besliste uitzondering gemaakt.⁷⁰⁸

Als gezegd, rond de eeuwwisseling werd het beleid van diakonie en kerkeraad ten aanzien van de gelovigen, althans gemeenteleden, strikter. De controle op de bedeedden werd nog nauwkeuriger. Men onderzocht veel preciezer of iemand bedeedd moest worden. Net als bij de Vincentiusvereniging werd nu vaker ingesprongen als een vader uit een weinig ter kerke gaand gezin kwam te overlijden en armoede in dat gezin intrad. Kinderen konden de reden zijn van bijzondere aandacht voor gemengde huwelijken, soms object van touwtrekken tussen beide kerken. In de tweede helft van de negentiger jaren werd de politiek van de hervormden ten aanzien van gemengde huwelijken agressiever. In 1897 werden gauw twee kinderen gedoopt *'ook ter voorkoming van eventuele Roomsche invloeden'*. Vooral de stadsuitbreiding verscherpte vervolgens de concurrentie met de katholieken. Zo was de bouw van de Onze Lieve Vrouwekerk een aansporing voor de hervormden om te bekijken of geen hulppredikant voor de nieuwe wijk aangesteld kon worden en of men een nieuwe kapel zou kunnen bouwen. Beide plannen ketsten af op geldnood. Het enige dat de hervormden konden doen in de nieuwe situatie was een plan-Hogerzeil tot herindeling van de wijken en de oprichting van aparte wijkcomités.⁷⁰⁹

De hervormde kerk heeft zich iets minder druk gemaakt om bestrijding van socialist en socialisme dan de katholieken, naar het schijnt. Misschien kwam dat doordat de hervormde predikanten niet op één lijn stonden met betrekking tot de confessionele arbeidersorganisaties. Toch stimuleerde de Hervormde Kerk tegenover de andere zijde van de antithese de verzuiling wel enigszins. De diakonie besloot in 1906 de bedeedde gezinnen te bewegen niet meer gebruik te maken van de diensten van de dames van de vereniging *'Kindervoeding'*, *'echter zonder eenige dwang. De bedoeling is alleen door onze invloed aan te wenden te voorkomen dat de kinderen niet van het gezin worden verwijderd, maar integendeel te bevorderen dat zij zooveel mogelijk, voornamelijk bij de maaltijden onder het oog der ouders blijven.'* Het gezin als hoeksteen van de samenleving om controle te blijven houden over de kinderen, de toekomstige lidmaten. Toch bereikten de hervormden maar in beperkte mate hun doel. In 1913 werd nogmaals het slechte kerkbezoek van veel bedeedden geconstateerd.

In vergelijking met de katholieken leverde de hervormde kerk minder inspanningen om mensen bij de kerk te houden. Wie voor haar verloren was, moest voor steun maar aankloppen bij de burgerlijke overheid. De hervormde kerk ging veel minder op jacht naar behoeftige personen die weer naar de kerk gedwongen konden worden. Dwang maakte zeker onderdeel uit van het beleid van de diakonie, maar alleen ten opzichte van degenen die de band met de kerk nog niet hadden doorgesneden. De kerkeraad verwerkte in 1912 de vele bedankjes slechts administratief. Wie terug wenste te keren, moest zelf de eerste stap doen, zo niet berouw tonen. Waarschijnlijk heeft deze slappere houding tegenover geloofsafval te maken met het feit dat de besturende lichamen van de kerk werden bemand door lieden uit de hogere standen. Hoe moeilijk het was hun machtspos-

sities aan te
satie van H
raadslanding
Vincentius
Over de ge
eigen kring
ze de AR-I

Tot slot
verklaard
lijkt voor
Nieuwe m
werkliden
passen. De
opgetreden
kerk. De l
grootte de
pastoor en
onzeker m
protestant

g. drank
De cultu
wereld wa
beslag na
woordde
hoofdtapp
tapper, ze
de Schelde
mensen,
leen aan d
borrels ge
dat in 189
tot de dru
ontzeten
zoals (ge
leden van
dronken
wandelde
de schijf
zich afve
Aan de
1878 wen
bare dru
Ondanks
meenten
kwet in
maxim

sities aan te tasten, bleek in het vorige hoofdstuk. De bovengenoemde reorganisatie van Hogerzeil werd ook niet zonder slag of stoot aangenomen. Uit de be-raadslagingen in 1911 blijkt tevens dat beperkte financiële middelen net als bij de Vincentiusvereniging de Hervormde Kerk belemmerden in haar mogelijkheden. Over de gereformeerden is weinig bekend. Zij lijken meer dan de hervormden in eigen kring te hebben gewerkt, al hadden ze grote invloed in de ARP en droegen ze de AR-Propagandaclub.

Tot slot moet nog de verscherpte activiteit van de kerken in de jaren 1900-1914 verklaard worden. Ze loopt parallel met de verzuiling. Een belangrijke factor lijkt voor de kerken ook de bevolkings- en de stadsuitbreiding te zijn geweest. Nieuwe mensen vestigden zich in Vlissingen en door de nieuwbouw verhuisden werklieden uit de oude wijken naar de nieuwe stad. De kerken moesten zich aanpassen. De katholieken, mogelijk gestimuleerd door het beleid van de in 1904 opgetreden paus Pius X, leken daar vlugger mee gezien de bouw van hun nieuwe kerk. De hervormden ondervonden deze als een bedreiging. Daarenboven vergrootte de Katholieke Kerk in 1911 en 1912 het aantal geestelijken tot vier (een pastoor en drie kapelaans, maar ook Souburg moest bewerkt). Op basis van een onzeker makende vlottende bevolking kwam een concurrentie op gang die de protestantse en katholieke verzuilingen op zich stimuleerde.

g. drankgebruik en drankbestrijding

De culturele verenigingen en beschavende instellingen moesten opereren in een wereld waar de kroeg een groot deel van de vrije tijd en het arbeidersbudget in beslag nam. Op de vraag hoe het stond met het drankgebruik in Vlissingen antwoordde burgemeester Tutein Nolthenius in 1891: *'Dat is enorm. In de 15 hoofdapperijen voor den werkmán wordt tezamen verbruikt 60.000 liter. Een tapper, zekere Raamsdonk, heeft vooral veel te doen; hij woont in de buurt van de Schelde en levert op crediet, om aan het einde der week af te rekenen. Er zijn mensen, die fl. 6 en fl. 7 aan jenever betalen. Hij alleen verkoopt 5600 liter alleen aan de toonbank. Ik voeg er bij dat door matrozen en loodsen daar ook veel borrels gedronken worden.'* J. Raamsdonk dreef een café in de Schotschen Hoek dat in 1890 samen met dat van zijn collega Den Ouden in de Walstraat [nu nr 86] tot de drukstbezochte werkliedencafés van de stad behoorde. In Vlissingen werd ontzettend veel gedronken, door werklieden niet alleen maar ook door anderen, zoals (gezien de omzet van hun sociëteiten) de mensen van het loodswezen of de leden van de coöperatie 'Eigen Hulp'. Zelfs politieagenten poogden soms in dronken staat hun ambt te vervullen en wie langs de oefenplaats van de schutterij wandelde moest dubbel uitkijken, omdat dronken schutters meer naast dan op de schijf schoten. Het verhaal gaat dat vertegenwoordigers van jeneverstokerijen zich afvroegen of in Vlissingen de straten soms met jenever werden geschrobd.⁷¹⁰

Aan drankbestrijding werd in de negentiende eeuw weinig gedaan. Eerst in 1878 werd in de algemene politieverordening een artikel opgenomen tegen openbare dronkenschap, om het aantal dronken maandaghouders terug te dringen. Ondanks toenemend drankmisbruik behoorde Vlissingen in 1881 tot de drie gemeenten in Zeeland die er zo goed als niets tegen deden. Toen in dat jaar de drankwet in werking trad voerde de gemeente een vergunningenrecht in, maar een maximum werd aan het aantal kroegen en tapperijen niet gesteld. Zelfs bleef een

verordening op het sluitingsuur der kroegen achterwege. Tutein Nolthenius heeft gepoogd een dergelijke verordening te maken. De problemen waar hij op stuitte en de openingsuren die hij in zijn hoofd had maken de dimensies van het drankgebruik zichtbaar. Hij zou de cafés het liefst om twaalf uur 's nachts sluiten, maar hoe moest het dan met de loodskotters die 's nachts binnenvielen? Daarnaast wilde hij een openingsuur van 4 uur 's morgens in de zomer en vijf uur in de winter. Er waren immers nogal werklieden die een borreltje namen alvorens om zes uur aan het werk te gaan.⁷¹¹

Het aantal punten waar sterke drank verkocht werd liep aanvankelijk dan ook onvoldoende terug. In 1878 had Vlissingen zo'n 123 huizen met een vergunning voor sterke drank. Dat betekende één drankhuis op de 74 inwoners, bij een landelijk gemiddelde van 1:83. De drankwet van 1881 stelde voor de stad in 1881 een maximum van 1 vergunning op 300 inwoners. Via natuurlijk verloop werd gepoogd het aantal vergunningen terug te brengen, wat tot gevolg had dat men in 1914 met 76 verlofhouders voor sterke drank altijd nog tien boven het gestelde maximum zat. Daarnaast werd in allerlei zaakjes clandestien een borrel geschonken. Hier, maar ook wel bij legale drankhuizen was de verkoop van jenever een bijverdienste naast het inkomen van de man.⁷¹²

Tussen 1910 en 1914 daalde ook het aantal etablissementen waar zwak-alcoholische dranken verkocht mochten worden van 130 tot 117, terwijl terzelfdertijd de lokalen zonder verlot stegen van 8 naar 19. Het gevolg moet een teruggang zijn geweest in de consumptie van sterke drank. Op grond van de gemeentelijke drankaccijns zou de consumptie per hoofd van de mannelijke bevolking per jaar zijn gedaald van 20.95 liter in 1890 naar 9.58 liter in 1915. Dat zou een sterkere afname zijn dan de landelijke tendens. Veel zekerheid over die verhouding hebben we echter niet, omdat de Vlissingse cijfers geen rekening houden met de clandestiene import van alcoholica (welke bij tijd en wijle nogal groot moet zijn geweest) en omdat de landelijke cijfers geen betrekking hebben op de omzet van slijters en drankhuizen maar op die van de producenten. De afname van de jeneverconsumptie lijkt echter vast te staan, al hoeft deze niet geleid te hebben tot een vermindering van het aantal gevallen van openbare dronkenschap (de politiegegevens zijn wisselvallig en onvolledig), want jenever maakte vaak plaats voor bier.⁷¹³

In de literatuur over het drankprobleem wordt vaak een verband gelegd tussen het teruglopen van drankmisbruik en de opkomst van de moderne generationaliseerde industrie, vooral op het moment dat de arbeidstijd werd verkort, de lonen omhoog gingen en de arbeiders een toekomst met wat meer perspectief kregen. Een groep van 138 in het eerste half jaar van 1901 gearresteerde dronken lieden bleek voornamelijk uit slecht- of ongeschoolde arbeiders te bestaan. Deze groep zou de theorie kunnen bevestigen, ware het niet dat het arrestatiebeleid van de politie op de samenstelling van de groep een grote invloed had. Bovendien kan de organisatie van de grootste fabriek in de stad, 'de Schelde', zoals uit hoofdstuk 12 B zal blijken niet modern-generationaliseerd genoemd worden. De werktijden waren er lang, de perspectieven voor de arbeiders niet beter dan vroeger. Kortom, een andere factor moet de daling van het drankgebruik hebben veroorzaakt. Naar mijn mening heeft de drankbestrijding een grote rol gespeeld in de terugdringing van het drankmisbruik.⁷¹⁴

Nog in 19
dat erg in de
interesse me
men door de
pleitbezorge
schap voor.
Ook de telk
met verontru
eerbaarheid.
De liberalen
komsten vo
de sociaal-de
voorlopig o
terrein van
kroegen op

Dat idee
houders Ver
Hunnigher
geven mom
door de afde
der jaren in
het Moster
1898 en 190
op het stran
ber 1900 we
hambra'). C
deringen te
'de Schelde'
der in de ve
vergadering
ling had op
vertrek van
waren nog
1913. In 19
Toekomst

De NCC
drankbestri
berale hoek
voor geheel
na in 1908
kwam al w
ling in 190
voornameli

In het so
bestrijders
Nederlands
vrijen het d

Nog in 1904 wordt opgemerkt dat geheelonthouding niet een onderwerp was dat erg in de belangstelling van de arbeiders stond, doch tien jaar later was hun interesse merkbaar toegenomen. Het voortouw in de drankbestrijding was genomen door de hervormden. In de gemeenteraad was dr J. v.d. Beke Callenfels een pleitbezorger geweest. Hij stelde reeds in 1878 het verbod op openbare dronkenschap voor. De hervormde diakonie strafte drankmisbruik van de bedeeelden. Ook de telkens terugkerende verzoeken de kermis te verbieden hingen samen met verontrusting over drankmisbruik en met name de gevolgen daarvan voor de eerbaarheid. Tot 1914 is ten aanzien van de kermis heel weinig succes geboekt. De liberalen vonden de kermis een onschuldig volksvermaak en wilden de inkomsten voor de stad niet missen. Eenzelfde opvatting waren de katholieken en de sociaal-democraten toegedaan. In 1902 bleek dat de afschaffing van de kermis voorlopig onhaalbaar was. Daarop trokken de kerken zich terug op het engere terrein van de drankbestrijding. Ze streefden nu naar vervroegde sluiting van de kroegen op zaterdagavond, de slotavond.⁷¹⁵

Dat idee was ontstaan bij de afdeling der 'Nationaal Christelijke Geheelonthouders Vereeniging' (NCGOV), welke in maart 1896 op initiatief van ds Chr. Hunnigher opgericht was. Hij was een zeer actief drankbestrijder, die op een gegeven moment zelfs alle kroeghouders uit de kerk wilde stoten. In 1898 werd door de afdeling de eerste anti-kermisvergadering gehouden, welke in de loop der jaren in samenwerking met de christelijke jongeliedenvereniging 'Gelijk aan het Mosterdzaad' uitgroeide tot een hele anti-kermisweek. Een paar maal (in 1898 en 1901) probeerde de afdeling met verfrissingstenten bij feestelijkheden en op het strand propaganda te maken, maar had daarmee weinig succes. In september 1900 werd 'Elim' als geheelonthouderslokaal en -logement geopend (nu 'Alhambra'). Christelijke organisaties hoefden voortaan niet meer openbare vergaderingen te houden in zalen waar drank geschonken werd en de werklieden van 'de Schelde' konden nu in een verwarmde ruimte hun middagbrood opeten zonder in de verleiding te komen er een borrel aan vast te knopen. Ook socialistische vergaderingen werden een enkele maal in 'Elim' gehouden. De NCGOV-afdeling had op dat moment 60 tot 70 leden, waarschijnlijk allen hervormd. Na het vertrek van Hunnigher, in september 1904, lijkt ze te zijn teruggelopen. In 1911 waren nog 38 leden over, maar daarna groeide ze weer tot 55 in 1912 en 98 in 1913. In 1912 had ze zelfs een kindervereniging als onderafdeling: 'Hoop der Toekomst'. In november 1912 hield ze voor het eerst een blauwe week.⁷¹⁶

De NCGOV-afdeling was in Vlissingen lange tijd de enige vereniging op drankbestrijdingsgebied. In april 1903 werd na twee jaar voorbereiden vanuit liberale hoek een afdeling van de 'Volksbond tegen drankmisbruik', niet strijdend voor geheelonthouding maar voor matiging, opgericht. Een couveusekindje, dat, na in 1908 bijna te zijn overleden, in de daarop volgende jaren toch nog tot leven kwam al werd het meer groot dan actief. In een paar maanden tijd kwam de afdeling in 1909 van 36 op 182 leden en op 31 december 1910 had ze 174 leden. Ze gaf voornamelijk voorlichting op scholen.⁷¹⁷

In het socialistische kamp was men minder vlot met het oprichten van drankbestrijdersverenigingen. In Vlissingen bestond geen afdeling van de 'Algemeene Nederlandsche Geheelonthouders Bond', maar dat wil niet zeggen dat de meeste vrijen het drankprobleem onbelangrijk achtten. Heette de toneelvereniging 'Mul-

tatuli' aanvankelijk niet 'Sluit Schiedam!'. De vakverenigingen keerden zich tegen het uitbetalen in kroegen. UhV-VhV moest niet voor niets altijd extra huur betalen. De 'Vrije Zangers' zongen op een anti-alcoholmeeting in Middelburg. Het voorbeeld van Domela Nieuwenhuis, geheelonthouder en vegetariër, oefende een grote invloed uit op de vrije socialisten. Koo Joosse werd in 1907 bijvoorbeeld naast geheelonthouder ook vegetariër. Het drankprobleem had echter geen hoge prioriteit bij de Vlissingse vrijen en zeker was niet iedereen vegetariër. De toentertijd bekende reizende colporteur P.C. Bos (wél vegetariër) merkte tot zijn schrik in de erwtensoep bij Mieremet: *'Ik vreet vegetariërs'*. De algemene intensivering van de drankbestrijding in den lande deed de belangstelling voor het onderwerp in vrij-socialistische kring echter wél toenemen. Een vergadering met P.K. Peerlkamp in 1904 heette voor het eerst flink bezocht. De drankbestrijdersvereniging die Peerlkamp in 1906 oprichtte, ging echter weer ter ziele (zie hoofdstuk 6 h).⁷¹⁸

Evenzo ging het bij de sociaal-democraten. In Middelburg werd (door Peerlkamp) regelmatig voor drankbestrijding propaganda gemaakt, maar in Vlissingen gebeurde bitter weinig. Eerst in 1912 werd definitief een afdeling opgericht van de 'Nederlandsche Vereeniging tot afschaffing van alcoholhoudende dranken' (NV) met slechts 14 leden. Gezien het feit dat Piet van der Klift penningmeester was, stond de vereniging ook open voor vrije socialisten, maar de sociaal-democraten maakten er de dienst uit. Pieterse van Wijck was een tijdlang voorzitter en König secretaris. In 1913 werden ze opgevolgd door respectievelijk de radicale SDAP-er J. de Nooijer en C. Snoep.⁷¹⁹

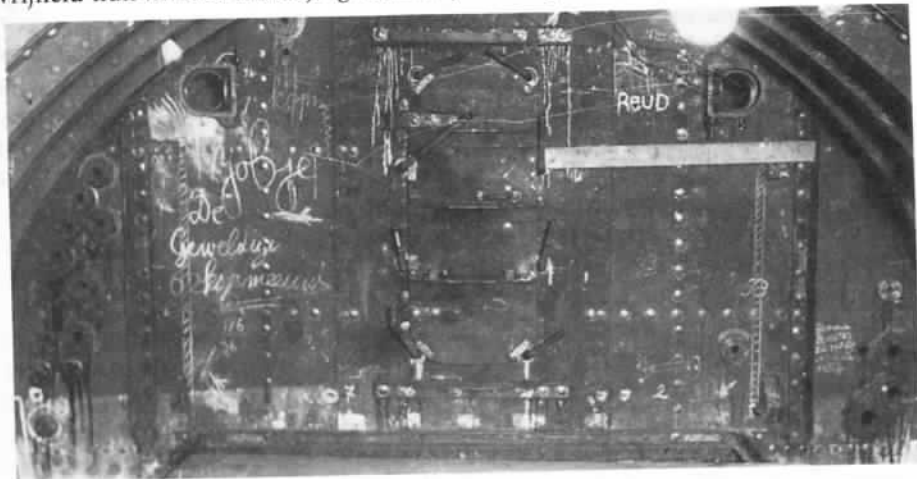
Op het gebied van de drankbestrijding valt vanaf de tweede helft van de negentiger jaren dus wel meer activiteit te constateren, maar deze was aanvankelijk vooral een zaak van de hogere standen: beschavings- en verzedelingsarbeid. De drankbestrijding vormde een onderdeel van het proces waarin de hogere standen zich meer en meer met de werklieden gingen bemoeien. Dat gebeurde op een verzuilende manier, vooral doordat de NCGOV zo actief het voortouw nam. Alleen de katholieken bleven achter. Drankmisbruik verafschuwden ze, maar *'een borreltje op zijn tijd'* moest kunnen stelde de Volksbond-afdeling onder daverend applaus in 1896. Toch overwon het drankprobleem, of beter: de beschavingswil, de verzuiling, al kwam de aanzet daartoe van buiten Vlissingen. In 1912 besloot de NV een volkspetitionnement te organiseren voor plaatselijke keuze: het recht om in gemeentes tot algehele drooglegging over te gaan. In het kader van die actie kwamen in november op initiatief van de NCGOV-afdeling ook een aantal Vlissingse verenigingen bijeen in een comité. Behalve NCGOV en NV voornamelijk arbeidersorganisaties zoals de SDAP, de VBB, 'Patrimonium', de CNWB, maar ook de AR-kiesvereniging en het 'Leger des Heils'. De 'Volksbond tegen drankmisbruik' deed niet mee, omdat ze tegen droogleggen was. Van de vrij-socialistische organisaties deed ook geen enkele mee, want het petitionnement was tot het parlement gericht. De actie leidde tot flinke discussies in de stedelijke pers en leverde uiteindelijk 3288 handtekeningen op, iets minder dan 1/3 van de bevolking boven de 25 jaar. De houding in Vlissingen ten opzichte van de drank veranderde.⁷²⁰

b. slot

De laatste tram van Middelburg naar Vlissingen was geen lolletje, vond *De Baanbreker* in 1902. Veel dronken Vlissingers reisden mee, die Middelburg eigenlijk zo'n suffe stad vonden. Op het balkon stonden ze te hossen en zodra de tram zich in beweging gezet had klonk het: 'Als m'n moeder 't te hooren kwam', gevolgd door 'Tegen de muur van Jut'. Bij Souburg hieven ze tot verontwaardiging van de berichtgever zowaar 'De Socialistenmars' aan.⁷²¹

Industrialisatie en verbeterde verkeersmogelijkheden verhoogden in de negentiende eeuw het rondtrekken van arbeiders. In plaatsen waar zij zich vestigden, zoals Vlissingen, werd hen al dan niet noodgedwongen, een eigen vrije wereld gelaten. In die wereld deden ze dingen die volgens de heersende normen niet fatsoenlijk waren: drankmisbruik, ongehuwd samenwonen, vertier van laag allooi (café-chantants, kermissen). In Vlissingen gaf, ondanks de migratie, een tamelijk sterke groepssamenhang de vrije wereld van de arbeiders mede inhoud. De aanwijzingen daarvoor zijn divers. Ten eerste de collectieve afwezigheid bij initiatieven die gerekend werden tot de wereld der heren: de openbare bibliotheek, Hogerzeils 'Toynbeevereeniging'. Wat dat betreft bestaat een continuïteit vanaf de zeventiger jaren. Een andere aanwijzing is de grote behoefte aan bij- en scheldnamen. Zowel op de werf als in het algemeen onder de Vlissingse arbeidersbevolking kwamen en komen ze in grote rijkdom voor. Soms hadden ze de functie van simpelweg te onderscheiden (bij gelijke achternamen bijvoorbeeld), maar veel vaker ook gaven ze afstand aan. Bazen en heren kregen bijnamen, net zozeer overigens als aan lager wal geraakte, of anderszins opvallende, arbeiders. Een derde aanwijzing vormt de snelheid waarmee geruchten zich voortplantten. Mededelingen over die snelheid zijn schaars, maar toch moeten geruchten soms snel de ronde hebben gedaan: in het begin van de tachtiger jaren toen men een net-geklede Duitser voor Jack the Ripper aanzag, bij de metselaarsstaking van 1899 en bij de geboorte van prinses Juliana.⁷²²

Zolang de vrije wereld van de arbeiders er was, konden de socialisten van de vrijheid hun invloed tamelijk gemakkelijk doen gelden. Zij maakten deel uit van

33. Arbeiderscultuur op 'de Schelde' in 1921 in het binnenste van een onderzeeboot.

de arbeiderswereld en zij bereikten 'de' arbeiders. Die op de tram waren vermoedelijk geen socialisten, maar (ze kenden 'De Socialistenmars') ze waren minstens op socialistische vergaderingen geweest. UhV-VhV speelde voor een publiek dat vele malen groter was dan de kwakkelende vrij-socialistische organisaties aan leden hadden. Ze bereikte een belangrijk deel van het arbeiderspubliek. De reactie in katholieke kring bewijst het.

Inhoud en omvang van het vrij-socialistisch cultuurleven zijn opzienbarend, gezien de crisis waarin de vrij-socialistische organisaties vaak verkeerden en gezien het feit dat bovendien (afgezien van de dirigenten) de arbeiders zelf hun activiteiten leidden. Preciezer naam had de toneelvereniging niet kunnen kiezen. Vlissingen was een arbeidersstad en dat verklaart de bloei van de Vlissingse arbeiderscultuur ten dele. In Middelburg was het burgerlijk cultuurleven beter ontwikkeld dan in Vlissingen. De Vlissingse bourgeoisie bezat omvang, geld noch ontwikkeling om een rijk cultuurleven in stand te houden. Wilden voorstellingen geen fiasco worden, dan moesten het volksvoorstellingen zijn, waar ook arbeiders kwamen. Niet geconfronteerd met een rijke burgerlijke cultuur konden de Vlissingse arbeiders vrijmoediger zelf naar voren komen. De zalen stonden al gauw tot hun beschikking en het publiek was zodanig vrij, dat het ook op zondagen kwam.

Dat juist de vrije socialisten zo'n succes hadden, met name op toneelgebied, moet zijn veroorzaakt door de krachten die hen ten dienste stonden, de waarde die ze hechtten aan de propaganda die van hun toneelavonden uitging en de kwaliteit van de toneelstukken zelf. Cultuur was naast kunstbeoefening ook propaganda. Via de toneelstukken wilden zij hun publiek confronteren met andere principes dan die welke in de burgerlijke maatschappij geaccepteerd werden. Verschilden de hunne van die welke gangbaar waren in de wereld der arbeiders? Die vraag is niet gemakkelijk en zeker niet met een enkel 'ja' of 'nee' te beantwoorden. Er is over de opvattingen van 'de' arbeiders niet zoveel bekend. Het merendeel van de Vlissingse arbeiders was niet militant atheïstisch, eerder onverschillig. Het was ook niet socialistisch, maar eerder afwachtend en gesteld op rust. Er zijn geen berichten dat arbeiders ongehuwd samenwonen afkeurden, maar of ze de vrije huwelijken van de anarchisten goedkeurden? Deden de vrij-socialistische arbeiders dat trouwens zelf? Woonde Van der Veer niet samen met een hoer? In veel opzichten waren ook de vrij-socialistische arbeiders kind van hun tijd. Ze combineerden ruime opvattingen over geboortenbeperking met bekrompen opvattingen over 'niet-normaal' seksueel gedrag en met traditionele opvattingen over gezin en gezinsverhoudingen. De maatschappelijke kaders waarin zij hun opvattingen plaatsten weken doorgaans af van die welke gangbaar waren in de wereld der arbeiders, maar die opvattingen op zichzelf waren lang niet altijd bijzonder onder arbeiders.

Alcohol maakte van de wereld van de Vlissingse arbeiders een wezenlijk onderdeel uit. In drankmisbruik kan men gebrekkige disciplineren herkennen, niet alleen door de industrialisatie maar ook door andere sociale lagen. Tussen 1900 en 1914 is de consumptie van jenever per hoofd van de bevolking aanmerkelijk gedaald, naar het schijnt vooral door de inspanningen van drankbestrijdingsorganisaties. Tussen 1900 en 1914 werd de arbeidende klasse meer en meer gedisciplineerd. Niet dat de Vlissingse arbeiders in 1914 brave burgermannetjes waren ge-

worden, maar het volkspetitionnement toont aan dat toch wel iets veranderd was. Aan het begin van de eeuw baarde een goed bezochte vergadering voor geheelonthouding nog opzien.

De beschaving en disciplineren van de arbeiders liep gelijk op met de (formele) democratisering en (werkelijke) verzuiling van de Vlissingse maatschappij. De vrije wereld van de arbeiders werd langzaam maar zeker kleiner, de ruimte voor de vrije socialisten daarmee ook. Burgerlijke normen en waarden werden er geplant door kerkelijke groeperingen en sociaal-democratische. De arbeidersklasse werd georganiseerd en georganiseerd dreef ze uiteen. Scheidsmuurtjes werden aangebracht en als we in 1914 (nog) niet van een verzuilde arbeidersklasse kunnen spreken, komt dat doordat de verzuilers met zo weinigen waren, hun interesse in de arbeidersklasse zo laat opkwam en hun financiële middelen zo zwak waren. Kerken en kerkelijke instellingen hadden een korte arm, niet-kerkelijke organisaties eveneens. Desondanks werd in de jaren 1900-14 de basis gelegd voor de doorbraak van de verzuiling na 1918.

De sociaal-democraten konden aan het vrij-socialistische cultuurleven niet tippen. Zij hielden andere belangen in het oog. Die van de organisatie, ontwikkeling van de leden, het aanleren van vaardigheden, van kennis van staat en economie stond bij hen hoog in het vaandel. Om effectief te kunnen zijn, om macht te verkrijgen, moesten zij naar hun strategie bovendien werken in de wereld die ze wilden hervormen. Zij mochten de kiezers niet van zich vervreemden, de behoefte aan onmiddellijk succes stond geen geduld toe bij het aankweken van een nieuwe overtuiging. De noodzaak zich in de burgerlijke maatschappij te bewegen leidde tot het streven een gelijkwaardige partner in die maatschappij te zijn. In praktijk kwam dat neer op het bijna klakkeloos accepteren van veel burgerlijke cultuurwaarden, maar ook op een doorbreken van de exclusiviteit van de burgerlijke cultuur. De arbeiders moesten daarvan kennis nemen in de bibliotheek, 'De Volksstem' zong kwartetten en toneelstukken werden gecensureerd waar ze konden kwetsen.⁷²³

In een aantal opzichten liep het beschavingswerk van de sociaal-democraten gelijk op met dat van burgerlijke zijde. Dat dit collectieve beschavingswerk op den duur succes kon hebben lag niet alleen aan de voortdurende inzet van de verschillende organisaties maar paradoxaal genoeg wellicht niet in de laatste plaats aan de vrije socialisten. Zij bedreven hun propaganda juist door cultuur. Daarin openden ze de ogen van velen voor cultuuruitingen die op een hoger niveau stonden dan wat gewoonlijk in werkmanskringen de ronde deed.